

Publi OVIDI NASÓ

Heroides

Traducció catalana medieval de Guillem Nicolau

Edició crítica de Josep Pujol

Barcelona: Editorial Barcino («Els Nostres Clàssics, Autors Medievals» 37), 2018, 577 p.

Les *Heroides* d'Ovidi foren una obra fonamental a l'edat mitjana. Aquestes epístoles amb veu essencialment femenina van nodrir la literatura sentimental europea i van captivar lectors i lectores. La seva influència és palesa en autors il·lustres com Ausiàs March, Joan Roís de Corella o Joanot Martorell. Fa més de vint anys que Josep Pujol va iniciar l'estudi de la versió catalana medieval de l'obra, inèdita fins avui, precisament com a font del *Tirant lo Blanc*. Al llarg del temps, Pujol ha construït un catàleg de més de 120 passatges –publicat en dos lliuraments, 1997 i 2013– en què el text de Martorell és deutor de l'ovidià passat per la ploma de Guillem Nicolau. La traducció, però, té interès per si mateixa: es tracta de la primera versió en català d'un text poètic clàssic, a un segle de distància de la traducció de les *Metamorfosis* de Francesc Alegre, i presenta una gran qualitat literària. Pujol, amb molt bon criteri, la va considerar mereixedora d'una recerca exhaustiva, que ha fructificat en una bona collita d'articles. La culminació de tants anys de dedicació és l'edició crítica que tenim a les mans.

Al llarg de les gairebé 190 pàgines de la introducció, Pujol tracta un ampli ventall de qüestions complexes relacionades amb la traducció de Nicolau: el traductor i la difusió de la seva versió (cap. I-II), els comentaris escolars de les *Heroides* (cap. III), les traduccions d'Ovidi al francès, l'italià i el castellà (cap. IV), la relació de la versió catalana amb la tradició textual llatina (cap. V), les glosses i les seves fonts (cap. VI), els procediments i la llengua de la traducció (cap. VII) i la transmissió manuscrita (cap. VIII). L'exposició, d'estructura molt meditada, es regeix per un fil conductor que no es perd mai malgrat l'extensió i la gran quantitat de dades que s'hi ofereixen. Un discurs ben travat, clar, entenedor i en termes sempre precisos, el rigor i la minuciositat caracteritzen aquestes pàgines. En destacaré solament els aspectes indispensables per situar el lector, així com les aportacions que considero cabdals.

En primer lloc, cal parlar del traductor, Guillem Nicolau. Pujol, partint dels pocs documents que ens han pervingut (datats entre 1366 i 1392), en reconstrueix el perfil biogràfic i cultural. Nicolau exercí com a escrivà, secretari, capellà reial i traductor al servei de la corona. Gràcies a unes cartes de Joan I i Violant de Bar (descobertes per Antoni Rubió i Lluch), es pot saber amb certesa que fou autor de la traducció catalana de les *Heroides*, la qual s'ha transmès com a anònima en tots els testimonis conservats, i que va dedicar un temps considerable a glossar-la un cop acabada. Les cartes també

ens informen que havia enllestit la traducció el 1389, i el comentari marginal, aproximadament un any més tard, quan Nicolau va fer arribar a Violant el «translat ensemps ab la glosa». Pujol afirma que aquesta còpia fou l'origen d'una llarga transmissió: n'ofereix tretze atestacions documentals entre 1409 i 1523, en inventaris de membres de diversos estaments, entre els quals destaquen Martí l'Humà –que heretà l'exemplar de Joana d'Aragó, filla del primer matrimoni de Joan I– i Alfons el Magnànim. Dels incipits documentats es desprèn que ni aquests exemplars ni l'únic manuscrit complet que ens ha pervingut, custodiat a la Bibliothèque Nationale de París (ms. esp. 543), no contenen ni pròleg ni dedicatòria. El contingut del còdex s'ajusta a la tradició llatina medieval, que reflecteix el caràcter escolar de les *Heroides*: la conformen vint epístoles (1-14 i 16-21, amb algunes llacunes), les quals circulaven acompanyades de materials que en facilitaven la comprensió, especialment introduccions a cada epístola –que incloïen les *intentiones* d'Ovidi i de l'autora o autor de la carta– i una gran diversitat de glosses. Al manuscrit de París (*P*), però, hi manquen les *intentiones* i les glosses (llevat d'una que s'ha incorporat al text, com l'editor ha descobert recentment). Es conserva un altre testimoni de la traducció, molt fragmentari –un breu passatge de l'epístola IV–, a la Biblioteca de Catalunya (ms. 1499) (*B*). Pujol ha advertit que conté les crides alfabètiques de les glosses, les quals no es van arribar a executar. El comentari marginal, ja al·ludit a la carta de la reina Violant, s'hauria perdut si no fos perquè al segle xv les *Heroides* de Nicolau, incloent-hi les glosses i les *intentiones* de les introduccions a les epístoles, es van traduir al castellà. Aquesta traducció castellana anònima, de la qual només se n'ha conservat un únic manuscrit (Biblioteca Colombina de Sevilla, ms. 5-5-16), s'havia considerat que partia del llatí o, fins i tot, que era un testimoni d'una altra traducció castellana del text, coneguda com el *Bursario*, atribuïda a Juan Rodríguez del Padrón. Fins al treball de Pujol de 2005 no s'havia identificat com a traducció de la versió de Nicolau. L'editor argumenta, amb abundants exemples probatoris, la relació de dependència entre ambdós textos. La traducció castellana anònima (*S*) constitueix un testimoni de gran valor perquè és l'únic que ha conservat les *intentiones* i, especialment, les glosses; a més, com Pujol mostra, es tracta d'una versió molt literal de l'original català que permet corregir errors i restituir llacunes. Existeix, encara, un altre testimoni de tradició indirecta de les *Heroides* catalanes glossades: el *Tirant lo Blanc*. Pujol ha demostrat que Martorell incorporava no solament el text de Nicolau, sinó també les glosses. Ha identificat al llarg de la novel·la una quinzena de fragments que coincideixen gairebé literalment amb les glosses conservades a la traducció castellana. Els passatges del *Tirant* que provenen de Nicolau, tant del text com de les glosses, es poden considerar un reflex molt exacte del text català original, i en més d'un cas serveixen per esmenar el text transmès pels manuscrits. A la vista de totes aquestes dades, es pot afirmar que l'obra de Nicolau va tenir un èxit de difusió més que notable.

Un aspecte imprescindible a l'hora de realitzar l'edició és l'estudi de les fonts llatines del text català: de les epístoles, de les introduccions i de les glosses, tenint en compte que en la tradició manuscrita llatina sovint es copiaven a partir d'exemplars diferents. Pujol hi dedica un intens capítol, fruit d'una laboriosa recerca. La comple-

xíssima tradició llatina, afectada per una contaminació sistemàtica, així com el caràcter selectiu dels manuscrits que inclou l'única edició crítica important (Heinrich Dörrie 1971) han impossibilitat, malgrat els esforços de l'editor, la filiació del text català de les epístoles. El cas de les introduccions i les gloses ha estat més afortunat: Pujol ha identificat un parell de testimonis molt similars al manuscrit a partir del qual traduí Nicolau, especialment un, el *K* (Copenhaguen, Kongelige Bibliotek, GKS, ms. 2013 4°). Hi documenta més del 70% de les gloses marginals que Nicolau va adjuntar a la seva versió, com també gran part de les gloses que va emprar en el procés de traducció, com veurem més avall. Per contra, el text de les epístoles divergeix molt del transmès per aquests manuscrits, com a conseqüència de la *contaminatio* en la tradició llatina.

L'estudi de les gloses és una altra de les contribucions del volum. Nicolau va acompanyar la seva traducció de 1.311 gloses marginals. Pujol n'ha documentat la major part en els manuscrits llatins i assenyala que la intervenció del traductor es va limitar, fonamentalment, a l'addició de citacions de Cerverí de Girona i a la substitució de proverbis llatins per proverbis romànics. L'aportació de Nicolau rau en la selecció de les gloses del manuscrit llatí. Per això resulta molt reveladora l'elaborada classificació de les gloses per categories que Pujol ens ofereix (gloses informatives, restitució del context discursiu, retòrica, generalitzacions de caràcter moral, proverbis i autoritats, etc.), ja que ens ajuda a escatir els criteris seguits pel traductor a l'hora d'escollir les gloses i ens acosta al seu context cultural. Nicolau, però, no solament va fer ús d'aquestes gloses: el seu manuscrit llatí en contenia moltes altres, tant marginals com interlineals, que no va copiar als marges, sinó que va incorporar al text mateix de la traducció per tal d'aconseguir un resultat més entenedor per als seus lectors. En realitat, el capítol dedicat a analitzar aquest ús instrumental de les gloses és un estudi minuciós de la traducció i constitueix una de les aportacions filològiques més rellevants de l'obra que ens ocupa. Categoritzar la manera de treballar de Nicolau no ha estat una tasca senzilla, perquè en la traducció d'un sol passatge sovint es combinen diverses gloses, i una glossa llarga pot influir en diferents aspectes del text. Amb tot, Pujol classifica els diversos usos que el traductor troba en les gloses: ordenació, explicació, paràfrasi; amplificació, restitució, il·lació, gloses sinonímiques, lèxic i sentits figurats, i gloses llatines i duplicacions. Es tracta de més d'una quarantena de pàgines plenes d'exemples preciosos de les operacions del traductor, en què l'editor destil·la i sistematitza els resultats del treball exhaustiu realitzat en l'edició mateixa.

En el darrer capítol de la introducció s'ofereix un estudi codicològic complet i rigorós, il·lustrat amb làmines de qualitat, dels dos manuscrits de la traducció de Nicolau, el de París (*P*) i el de Barcelona (*B*), i també del de la versió castellana (*S*). Se segueix una impecable discussió ecdòtica que no detallaré. Considero remarcable el gran nombre d'errors de *P*, uns cinc-cents, que obliguen l'editor a l'esmena constant del text. A banda de *B*, molt fragmentari, li és especialment útil *S*, encara que sigui tradició indirecta, perquè el text que transmet es remunta a una còpia catalana emparentada amb *P*, però qualitativament millor. També disposa d'una font de tradició indirecta

menor, els passatges del *Tirant lo Blanc* en què Martorell incorpora fragments de les *Heroides* catalanes. Al llarg de tota l'obra, l'editor ha col·lacionat el text de Nicolau amb el text llatí d'Ovidi (prenent en consideració la seva *varia lectio*) i les glosses llatines documentades, operació que li ha permès, d'una banda, realitzar o confirmar esmenes, i de l'altra, justificar el text de la traducció. Pel que fa a les *intentiones* i a les glosses, conservades només a *S*, reben un tractament diferent. Les *intentiones* s'han restituit al seu lloc a través d'una retraducció extremament literal i deixant constància del text de *S* en l'aparat. Són fragments molt curts, que tanquen les introduccions, i el lector agraeix trobar-les en la mateixa llengua que la resta del text. Les glosses, en canvi, s'han mantingut en castellà esmenant-ne solament errors de còpia evidents; s'agrupen al final de cada epístola, amb un sistema de crides numèriques, i en nota es transcriuen sistemàticament les glosses-font llatines documentades. L'anotació és completa –exhaureix les fonts–, però mesurada i concisa; sovint basta l'acarament del text de Nicolau amb la font documentada. El volum es clou amb l'edició de les rúbriques de *S*, que deriven d'un manuscrit català, un glossari que recull primeres documentacions i sentits no documentats en els repertoris lèxics i, finalment, un utilíssim índex de noms, que inclou també els citats en les glosses.

La de Pujol és una edició excel·lent que, per damunt de tot, ens permet gaudir de la força retòrica del text de Nicolau, com en aquest fragment de la dissortada Dido, que, a més, ofereix la primera documentació en català del mot *cigne*: «Jo finiré la mia vida quant auré feta aquesta letra, axí com lo signe blanch, gitat en les herbes humides en la vall del fluvi Meandre, canta com la mort lo appella e, après que ha cantat, mor.» Les veus de personatges com Penèlope, Ariadna, Fedra o Medea colpeixen el lector, que alhora va descobrint com es llegia el text a l'edat mitjana. Devem a Josep Pujol haver rescatat de l'oblit aquesta obra, haver-ne recuperat les glosses, d'una gran riquesa, i haver-la editada i estudiada amb tot el rigor, la meticulositat i l'exhaustivitat que mereix.

Raquel Parera
Barcelona